

עדנה עסיס ומירב הורוביץ

התעלומה יפה להם

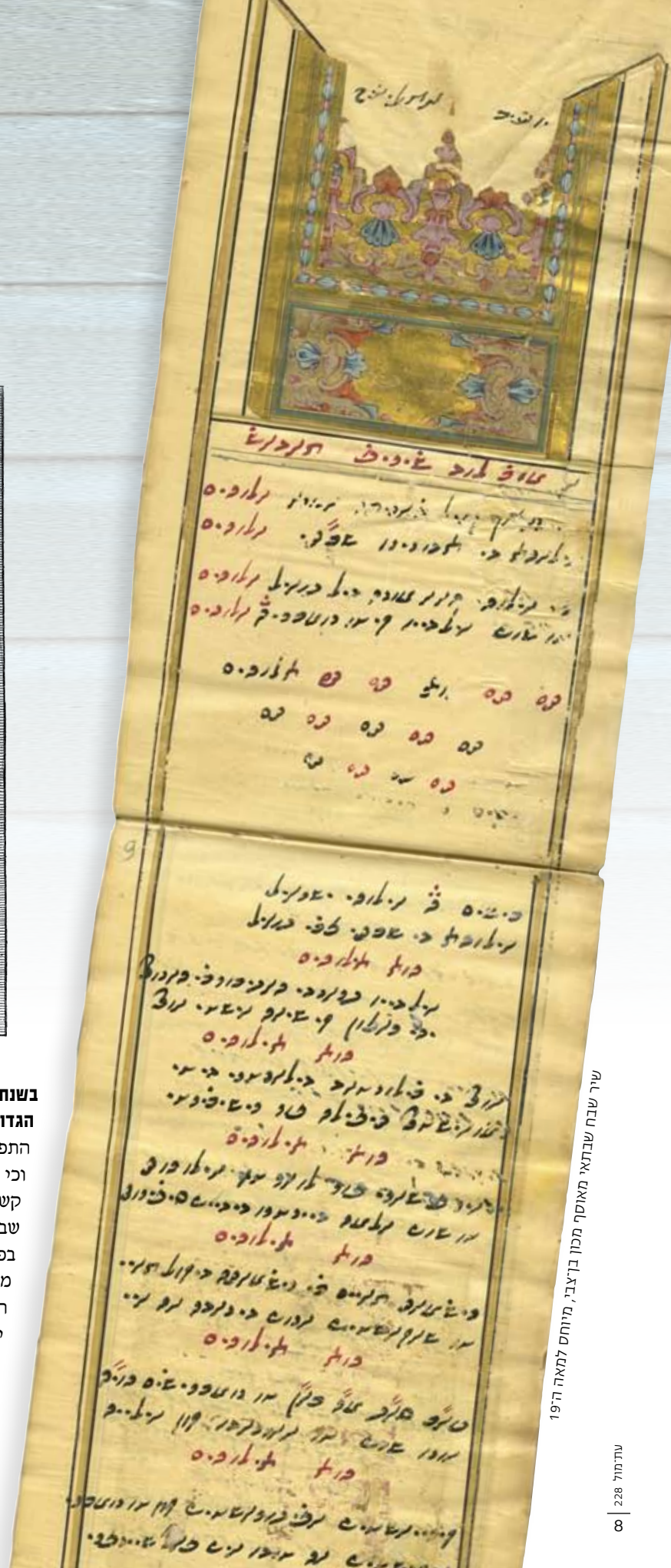
השבתאים ויצחק בן־צבי

דיוקן שבתי צבי "משיח השקר", 1728 (J.B. de Rocoles)

בשנת 1665 הופיע שבתי צבי כמשיח וחולל את אחת הדרמות הגדולות בתולדות העם היהודי. מעשיו ומנהגיו החריגים התפרסמו ברחבי הקהילות, ורבים חשו שהנה הגיע המשיח וכי עוד רגע ייגאלו. ההתעוררות הגדולה הפכה לאכזבה קשה כאשר מועצת הסולטאן אילצה בשנת 1666 את שבתי צבי לבחור בין התאסלמות למוות, והוא התכחש בפני שופטיו לתנועה המשיחית שסביבו ובחר באסלאם. מאמיניו המאוכזבים חזרו ברובם לחיק היהדות, ומיעוטם התאסלמו (כעבור כמאה שנה היו גם שהתנצרו, בהנהגת יעקב פרנק). מנהיגי הקהילות אסרו להזכיר את שמו, ובמקורות ההיסטוריים נותר רק הד עמום לטראומה שטלטה רבבות יהודים. שבתי צבי הפך בתודעה הלאומית לגדול משיחי השקר.

עדנה עסיס היא מורת דרך ועובדת המחלקה לתיעוד חזותי ביד בן־צבי. מירב הורוביץ היא מורת דרך ורכזת תכניות ביד בן־צבי. בקרוב יראה אור ספרו "פירוים אחדים", על התרבות החומרית והקולינארית של השבתאים.

שיר שבח שבתאי מאוסף מנחם בן־צבי, מיוחס למאה ה־19

"מהופכים" בסלוניקי

בעקבות התאסלמותו של שבתי צבי התאסלמו כ־600 משפחות יהודיות, בעיקר בערים איזמיר, סלוניקי ואדירנה. רובן התקבצו בעיר סלוניקי, והקימו בה קהילה שבתאית שקיימה חיים כפולים: שומרים על תורתו של שבתי צבי בביתם פנימה, ומוסלמים כלפי חוץ. הם התגוררו בשכונות הסמוכות לשכונות היהודיות, אך היהודים שחיו בצדם לא קיבלו אותם לחיקם וכינו אותם בשמות גנאי. שכניהם המוסלמים כינו אותם בתורכית "דונמה" (Dönme) – מהופכים, כלומר מומרים, ואילו השבתאים העניקו לעצמם את התואר "מאמינים". בסלוניקי שמרו על קיומם העצמאי ועל מנהגיהם המיוחדים, שהיו סודיים. עם השנים התפצלו השבתאים לשלוש קבוצות, וחבריהן נמנעו מלהתחתן אלה עם אלה.

בסוף המאה ה־19 היו השבתאים ממבשרי המודרנה והתיקון החברתי בסלוניקי. הם ייסדו בתי ספר מודרניים וחלמו על רפורמות כלכליות, חברתיות ושלטוניות; מקצתם נמנו עם פעילי מהפכת "התורכים הצעירים" ב־1908. עם הכיבוש היווני של סלוניקי בשנת 1912 הורע מצבם של השבתאים ושל היהודים, שנאמנותם לשלטון הנוצרי החדש הוטלה בספק. מצבם של השבתאים המוסלמים התערער, ורבים החלו לנטוש את ביתם ואת עירם. הקהילה התקיימה בעיר סלוניקי עד חילופי האוכלוסיות בין יוון לתורכיה בשנת 1923. השבתאים נחשבו מוסלמים ולכן נאלצו לעבור משטחי יוון לתורכיה, בניגוד לשכניהם היהודים, ועם ההגירה התפזרו מוסדותיהם ונגדעו קשריהם ההדוקים. באיסטנבול קיימת עד היום קהילה שבתאית פעילה, אם גם נסתרת מעין. לפני כשנתיים נפגשנו (הח"מ) עם שני שבתאים סמוך ל"צריף הנשיא" ברחביה. הם היו נרגשים מאוד לבקר במתחם ההיסטורי שבו חי, פעל וחקר יצחק בן־צבי. פגישה זו הובילה אותנו למסע מרתק בעקבות שבתי צבי והשבתאים באיסטנבול, בסלוניקי ובאיזמיר, ושמו של יצחק בן־צבי עלה בו פעמים רבות.

יצחק בן־צבי פוגש בשבתאים

ליצחק בן־צבי היה עניין מיוחד ב"נדחי ישראל": עדות קטנות שהיו חלק מהעם היהודי ונידחו ממנו, דוגמת הקראים והשומרונים. השבתאים, שהתאסלמו במאה ה־17 אך ראו עצמם תמיד יהודים אמיתיים, היו קרובים ללבו. כחוקרים אחרים, ניסה בן־צבי לחזור אל חיי השבתאים ולגלות את קורותיהם ואת אורחותיהם. במאמרו "לחקר ה'דונמה' וכיתותיה" (מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 526-544) כתב כך:

מאתיים וחמישים שנה חיו השבתאים חיי כפילות ושניות, חיי מראנים [אנוסים] בלב הסביבה המוסלמית שבסלוניקי, בתקופת שלטון התורכים, הקיפו את עצמם ב"חומת סין", מאחוריה הסתתרו מעין זרים. כלפי חוץ היו בחזקת מוסלמים אדוקים, ובפנים, במחתרת, המשוכו לטפח את אמונתם הנסתרת ואת מסורתם המיוחדת להם, וכמו כן – את שירתם, את ספרותם, את מנהגיהם ואת סדרי עדתם. מעבר לחומה זו בנו לעצמם כעין "רפובליקה" של אנוסים,

ושמרו מכל משמר את סודותיהם, את "רזא דמהימונותא" [חיבור קבלי שיוחס לשבתי צבי] ושאר סתרי אמונתם, מנהגי דתם המזורים, שהתעלומה יפה להם, וסדרי עדתם. לשווא ניסו חוקרים ודורשים, יהודים ואחרים, לחזור אל תעלומות ההווי השבתאי ולגלות את סודם [...] במאתיים וחמישים שנות קיומם של השבתאים ככת יהודית מיוחדת, במעטה מוסלמי, לא נגלו כמעט שום דברים אודות חייהם הפנימיים ודברי ימיהם בדורות שלאחר המרתם.

בעשור הראשון של המאה ה־20 נסע בן־צבי ללמוד משפטים בתורכיה יחד עם שותפו לדרך דוד בן־גוריון, ושם למד את השפה התורכית. באותה תקופה ביקר בסלוניקי ופגש את השבתאים לראשונה בחייו, בעת שחיו בשלווה תחת השלטון העות'מאני. בשנת 1912, הגיע לעיר איזמיר בשליחותו כמנהיג פועלים ציוני, אולם דבר נוסף משך את לבו; לימים, כתב בספרו "רשמי דרך":

אך לא רק בתי חרושת ואיגודי הפועלים עניינו אותי כאן. דורכות רגלי על אדמת איזמיר ובכל ליבי אני נמשך אל הבית שבו נולד ופעל שבתי צבי. המכר שלי הובילני אל השוק, אל יהודי אחד הדובר קצת עברית, ואליו פניתי בבקשה להובילני אל הבית שבו גר במאה ה'ז' שבתי צבי. הסתכל בי היהודי ועמד רגעים אחדים דומם, ואחר כך אמר: "אנו נמנעים פה מלדבר על שבתי צבי – רבות סבלו היהודים בגללו, הלא השתמד האיש". ואני ידעתי היטב קורות התנועה הזאת [...] איך אני יכול להיות בסמירנה [איזמיר] ולא להציץ לרובע שבו גדל שבתי צבי. הרי עד היום מהלכים בסמירנה, בסלוניקי ובקושטא חסידיו של שבתי צבי [...] כשקרבונו אצל הבית, הציצו אלינו מהחלונות נשים יווניות ואמרו: "פה, פה היה גר פעם האיש הקדוש". הן הצביעו למטה תחת המעקה הגדול על ערמה ענקית של חלב משרידי נרות, שמדליקים פה מדי שנה בשנה מבקרים, השומרים כנראה על יחס של קדושה אל האיש. לא כתובת, ולא שום סימן מיוחד: רק ערמת החלב של הנרות. האין זה מעיד כאלף עדים שמאמינים מוסיפים לעלות אל משכנו של שבתי צבי?

הנשיא – מחסידי שבתי צבי?

בשנת 1952 נבחר יצחק בן־צבי להיות נשיא מדינת ישראל, אך ביקש להמשיך במקביל בעבודת המחקר שלו במכון שהקים באוניברסיטה העברית בירושלים, שעבר לימים למשכנו בשכונת רחביה בירושלים – כיום, מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח. בתקופת כהונתו כנשיא הזדמנו לבן־צבי מפגשים עם כמה שבתאים שהגיעו מתורכיה. פגישות אלו אירעו כמעט במקרה, והחלו בזכות עורך הדין ברוך עוזיאל, שנפגש ב־1958 עם עורך דין שמוצאו מסלוניקי. עוזיאל סיפר במכתבו לנשיא המדינה: "כשבאו אלי בפעם הראשונה חשדתי בעווסמאן שהוא שבתאי, לפי מקום מגוריו בסלוניקי שסיפר לי ולפי סימונים קלים אחרים. שנה שעברה שאלתי ישירות וכשענו לי ששניהם

ובמקומות נוספים כדי להגיע אל השבתאים וכדי לאתר אתרים הקשורים בתולדותיהם, כמו בית שבתי צבי באיזמיר והקבר המיוחס לו באלבניה (הוויכוח על מקום קברו נמשך עד היום). כל החומרים שאסף בן־צבי נחתמו בתיקים שעליהם נכתב "סודי – לא לפרסום", ואת תוצאות המחקרים והראיונות פרסם בכמה מאמרים.

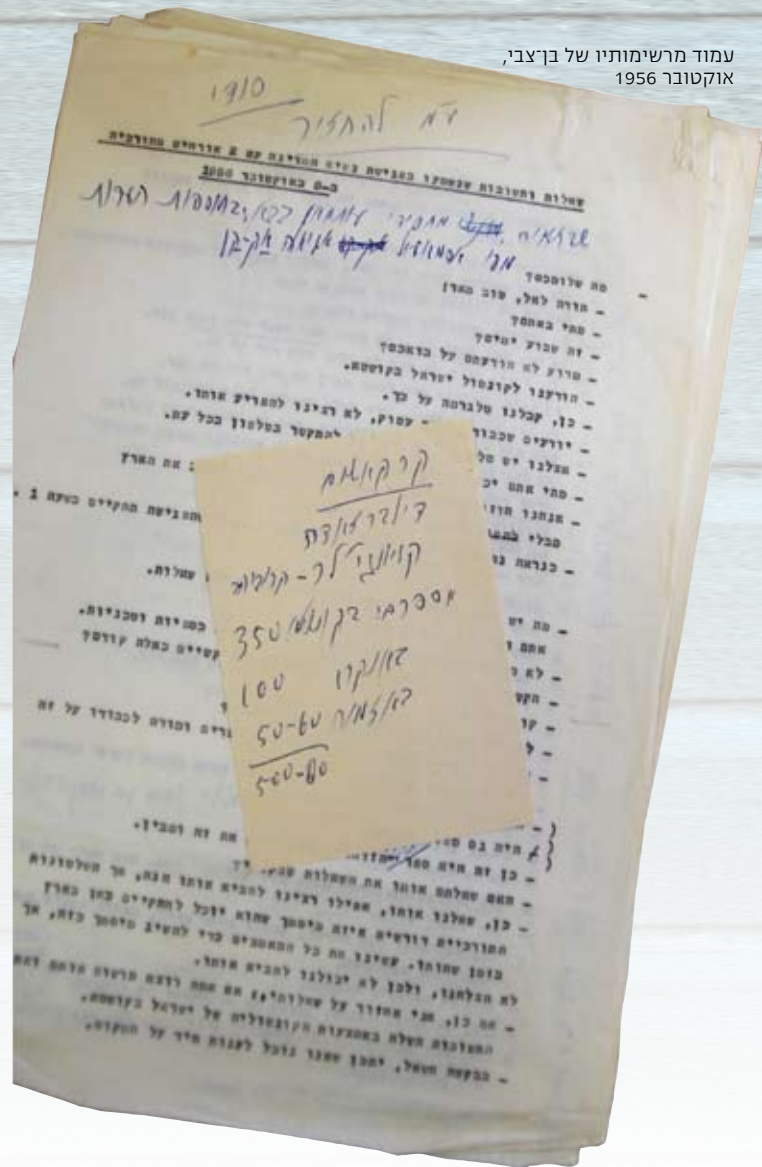
בין רשימותיו של בן־צבי מצויים מחברות, פרוטוקולים, סיכומים ופתקים שבהם נכתבו השאלות שביקש לשאול בכתב ידו. עיקר עניינו היה במנהיגים ההיסטוריים, בשלוש הפקות השבתאיות ובכתבי הקודש של בני העדה; הוא גם הפציר במרואייניו לפנות בשמו למנהיגיהם וביקש שיבואו אליו לירושלים. אורחיו השבתאים חלקו עמו מידע רב בנוגע למעגל החיים: ברית מילה, בר מצווה, נישואין וגירושין, חגים מיוחדים, מנהגי התפילה ועוד, אך מילאו פיהם מים בנושאים אחרים. רבות מהתשובות שקיבל היו סתומות וחסרות במתכוון, ובן־צבי הבין כי הסוד השבתאי עדיין קיים ונשמר היטב.

על חשיבות ההסתרה בחיי השבתאים מלמדת גם תשובתו של אחד המרואיינים על מקום התפילה: "בהיותי ילד אבי ייחד חדר גדול, היו יושבים בו על הרצפה, יש בו חלונות גדולים למעלה, בליל שבת בחגים או בכיפור מתאספים בו חכמים וזקנים לתפילה [...] המקום מרוחק מהרחוב והיו בו דלתות קטנות כדי למעט את הקשר עם השכנים. לא היו נכנסים בדלת הגדולה אלא בדלתות קטנות שהיו במספר רב, כנראה לבריחה בעת הצורך". בן־צבי עצמו כתב "כל עוד ישבו השבתאים שלווים ושקטים בשאלוניקי, מטרופולין שלהם, נזהרו מאד לשמור על סודותיהם ותעלומת דתם, ואך מעט מזעיר נתגלה לחוקרים. אולם משעברו לתורכיה נבעו מצפונותיהם ונתגלו לעין זרים".

השבתאים שנפגשו עם יצחק בן צבי תהו לא אחת על מקור התעניינותו הרבה בהם ועל יחסו החם אליהם. רחל ינאית כתבה: "יש גם עניין מיוחד בפגישה עם אנשי דוגמה מן הכת היעקובינית בבית הנשיא. כל שנה היו מבקרים אצל בן צבי שלושה מחברי כת זו מקושטא. בביקורם בשנת 1957 קלטה אזני במקרה קטע משיחה בינם לבין עצמם בצרפתית. אמר אחד מהם: "לא פשוט הדבר, שמדי שנה בשנה נשיא ישראל מבקש מאתנו לבוא ולספר לו על חיינו ושאינו חדל מלתהות על סודותינו. הרי סוד גדול בדבר: שמו צבי [בן־צבי], אין זאת כי הוא מחסידיו של שבתי צבי". (י' בן־צבי, רשמי דרך, ירושלים תשל"ב, עמ' 71).

"הכת הנידחה הזאת" ועתידה

התעניינותו הרבה של בן־צבי בשבתאים חורגת מגבולות המחקר גופא ודומה שיש בה גם מרכיב אידאולוגי. במפגשיו עם השבתאים שב ושאל על הקשר שלהם לארץ, ומדוע אינם עולים לישראל, ונראה שהמסר אכן חלחל. יצחק בן־צבי שבה את לבם של שבתאים שהכירו את פועלו וחשו את חיבתו לכל אלה שהיו חלק מהעולם היהודי – כולל השבתאים, שהיו

שבתאים חקרתי אותם על ספרים שלהם, אני התכוונתי לכתבי יד, אך [...] הבין כפשוטו, ועל המקום הוציא מתיק העור שלו חבילה קטנה עטופה – זה היה ספר תהילים קטן, ואמר כי הוא נושא אותו כקמיע בעת נסיעותיו. אז סיפרתי להם על ספר "שירים ותשובות" ועל כבודו החוקר שבתאים והצעתי להם פגישה עם כבודו. הם אמרו אז כי הם רוצים מאוד לראותו".

במהלך שנות ה-50 נפגש יצחק בן־צבי בסתר עם כמה מהשבתאים, בבית הנשיא. מאחר שכאמור למד תורכית כיובל שנים לפני כן, הציג את שאלותיו בשפה זו ותרגם את התשובות לעברית. הוא שאל אותם על אודות אורחות חייהם, מנהגייהם הדתיים, שמותיהם, כתותיהם השונות, מנהגייהם וקורותיהם. באותן שנים נעזר בדיפלומטים ישראלים באיסטנבול, בבולגריה

קבר שמסי אפנדי, מורהו השבטאי של אתאטורק, איסטנבול

מצבה שבתאית ייחודית בבית הקברות באיסטנבול (צילום: עדנה עסיס)

עתידות? בוודאי ימשיכו את קיומם, עד אשר תכבה הגחלת האחרונה, השומרת עדין את אופיים המיוחד של מאמיני שבתי צבי האחרונים.

דומה שהשבטאים הותירו את חותמם על בן-צבי, ואף הוא עצמו הותיר חותם מסוים בקהילתם. למרות נבואתו, הקהילה הקטנה והחשאית עדיין פעילה כיום וזוכה לעניין במחקר ובציבור. בית שבתי צבי באיזמיר ניצל לאחרונה מהריסה, וצפוי להפוך למוזיאון.

תודת המערכת לנעמה שי כתרילי על התמונות.

להלכה מוסלמים. אחד המסייעים בקשרים עם כתב לו: "הנני רואה חובה לעצמי להוסיף כי הם היו נרעשים מהפגישה עם כבודו. הם התרשמו מאישיות כבודו ומהפשטות בו שוחח איתם ובעיקר היו מבולבלים בקשר עם עתיד עדתם וחושבים ברצינות על עליה לארץ אף כי בפקפוקים. אני מרגיש כי היתה זו פגישה היסטורית."

על הגורל הצפוי לשבתאים, כתב בן-צבי במאמרו "לחקר ה'דונמה' וכיתותיה":

יש להניח שאחרי חיסול בעיית המיעוטים הבלתי מוסלמים [בתורכיה] יבוא תורם של המיעוטים שבתוך האסלם, ובראש ובראשונה של הדונמה, ומי יודע מה תהיה אז התגובה הפנימית שלהם. מדברי ימינו ראינו כי התגובה עלולה ללבוש שתי צורות: בריחה מן המחנה או חזרה אל עצמם. ייתכן איפא כי גם הכת הנידחה הזאת תעמוד אז שוב – ובאופן דחוף ביותר – לפני שתי האפשרויות הללו: טמיעה גמורה או חזרה אל מקור מחצבתה [...] ואשר לעתידם – מי נביא ויחוש

לעיון נוסף

1. י' בן-צבי, כתבים, ג': מחקרים ומקורות (עורכים: ז' שזר ומ' בניהו), ירושלים תשכ"ו.
2. א' אלקיים, "המאמינים השבתאים", קהילות ישראל במזרח התשע-עשרה והעשרים: תורכיה (עורך: י' בן-נאה), ירושלים 2009, עמ' 281-294.
3. ג' שלום, שבתאי צבי והתנועה המשיחית בימי חייו, תל אביב 1957.
4. M. D. Baer, *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*, Stanford 2010.